

BISKUPSTWO WŁOCŁAWSKIE I JEGO KUJAWSKO-POMORSKY ORDYNARIUSZE W POLSCE PIASTOWSKIEJ – STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

Położone u zbiegu kilku dużych polskich krain historycznych niewielkie Kujawy zawdzięczają swoje istnienie zapewne stworzonej w czasach Bolesława Krzywoustego diecezji. Aż po początek XIX wieku terytorium tego biskupstwa rozciągało się także na nadwiślański obszar Pomorza Wschodniego, w znacznym stopniu pokrywając się z obszarem dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego. Niniejszy szkic ma na celu przedstawienie literatury i problemów dotyczących terytorium diecezji oraz działalności kujawsko-pomorskich ordynariuszy w czasach piastowskich. Aby uniknąć zbędnych powtórzeń wskazywano często na wcześniejsze omówienia starszej literatury, koncentrując się głównie na tym, co nowego w rzeczonyj sprawie pojawiło się w ostatnim dziesięcioleciu. Niestety, nie miałem możliwości zapoznania się z najnowszą monografią Włocławka, która jest mi znaną jedynie z zapowiedzi wydawniczych. Pominęto również świadomie niektóre kwestie (np. działalność kancelarii biskupiej czy rozwój sieci klasztornej) ze względu na zakres tematyczny innych referatów wygłoszonych na konferencji.

Podstawa źródłowa do prezentowanych tu zagadnień jest dobrze znana i od dawna w zasadzie ustalona. Z nowszych publikacji źródłowych można tu odnotować jedynie kilka pomniejszych, zawierających dokumenty gospodarcze ordynariuszy włocławskich¹. Dodać do tego można także nową edycję wielu dyplomów w ramach nowych edycji kodeksów dyplomatycznych Mazowsza i Śląska². Niestety, coraz bardziej przeciągają się prace na kodeksem dyplomatycznym Kujaw. Od sześciu lat ukazuje się natomiast pożyteczny inwentarz realny dokumentów przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku (dla średniowiecza w ogromnej większości już drukowanych). Autor inwentarza, ks. Stanisław Librowski, opublikował już siedem tomów inwentarza dokumentów samoistnych, a w ostatnim czasie dołożył do tego jeszcze dwa tomy, inwentaryzując dyplomy wpisane do dwóch kopiariuszy Macieja Drzewickiego³.

Od razu stwierdzić należy, iż diecezja włocławska nie posiada swojego opracowania monograficznego, choćby częściowego, ograniczonego do średniowiecz-

nych dziejów biskupstwa. Opracowanie takie dla lat 1123/1124-1409 ma jednak archidiakoniat pomorski. Wyszła ona spod pióra niemieckiego badacza P. Kriedtego. Wykorzystanie wielu źródeł archiwalnych oraz wykazanie się autora znakomitą znajomością literatury polskiej dało efekt wysoko oceniony przez polskich recenzentów⁴. Praca Kriedtego to monografia historyczno-gospodarcza. Ukazuje ona z jednej strony postawę biskupów wobec miejscowych książy pomorskich, ich wielostronne powiązania z Polską piastowską, czy strach przed Zakonem i wynikające stąd konsekwencje. Jest to jednak także studium poświęcone rozwojowi administracji kościelnej na Pomorzu Gdańskim oraz sprawom majątkowym biskupstwa, polityce gospodarczej jego ordynariuszy i problemom związanym z pobieraniem z tego terenu dziesięcin. Autor siłą rzeczy musiał zająć się także wieloma zagadnieniami szczegółowymi, stąd też do poglądów Kriedtego przyjdzie jeszcze nieraz powrócić. Dodać tylko wypada, iż praca historyka niemieckiego nie ma swego odpowiednika poświęconego kujawskiej części diecezji.

Problem początków organizacji diecezjalnej na Kujawach należy do wyjątkowo spornych zagadnień polskiej mediewistyki. Przy tym już kilkakrotnie dokonano przeglądu stanu badań nad tą kwestią⁵, stąd też zamierzam jedynie zasygnalizować główne, tradycyjne nurty badawcze i pokazać, jak odnieśli się do nich historycy zajmujący się tą kwestią w ostatnich dwóch dziesięcioleciach.

W literaturze przedmiotu można wyróżnić trzy zasadnicze grupy poglądów na tę sprawę. Do pierwszej zalicza się badaczy przesuwających czas powstania biskupstwa kruszwickiego na czas przed rokiem 1000 lub na okres rządów Mieszka II Lamberta. Ich zdaniem, diecezja ta znalazła swoją kontynuację w biskupstwie włocławskim. Zdaniem innych uczonych wzmianki o biskupstwie kruszwickim nie zasługują na wiarę. Istniała zatem jedynie diecezja włocławska, założona za czasów Bolesława Szczodrego lub Bolesława Krzywoustego. Wreszcie trzecia hipoteza głosi, iż w czasie rządów Bolesława Krzywoustego zostały na Kujawach utworzone dwa biskupstwa (włocławskie i kruszwickie), z których to drugie uległo z czasem likwidacji.

Z wyżej przytoczonych hipotez obecnie aktualne są jedynie dwie ostatnie, przy czym nie ma wątpliwości, iż czas powstania organizacji diecezjalnej na Kujawach i Pomorzu Gdańskim związany jest z legacją do Polski w latach 1123/1124 kardynała Idziego, biskupa Tusculum⁶.

Pogląd o istnieniu dwóch biskupstw kujawskich najpełniej sformułował i uzasadnił dotąd G. Labuda⁷. W ostatnim czasie został on przypomniany i uzupełniony o dodatkowe argumenty przez badaczy gdańskich z J. Powierskim na czele⁸. Po-

glądy pierwszego z badaczy opierają się na kilku wyprowadzonych ze źródeł przesłankach. Punktem wyjścia jest tu jedyne źródło, które jednocześnie wymienia biskupstwo kruszwickie i włocławskie (bulla papieska z 1133 r.). Ponadto należą tu: 1) wzmianki źródłowe o biskupach kruszwickich, 2) istnieniu na Kujawach dwóch kapituł katedralnych, 3) liście biskupów z Katalogu woborskiego, 4) rzekomej eksterytorialności Gdańska, wynikającej z bulli z roku 1148. Historycy gdańscy, wspierając te przesłanki źródłowe, często uciekali się do trudno sprawdzalnych domysłów. Uznali mianowicie, iż fundacja na tak małym terenie dwóch biskupstw była związana z przydzieleniem im szczególnych zadań na Pomorzu Gdańskim. Okręg grodowy gdański miał być jednak (inaczej niż u Labudy) włączony do diecezji włocławskiej, a pozostała część Pomorza Wschodniego (przynajmniej po Brdę i Płytwicę) należeć miała do biskupstwa kruszwickiego. Poparli także zdanie Labudy, iż do Włocławka należały tereny na prawym brzegu Wisły. Śladem tej przynależności miało być posiadanie przez ordynariuszy włocławskich dóbr ostrowicko-golubskich. Opowiedzieli się jednak, przeciw poznańskiemu badaczowi, za przynależnością Gdańska od początku do diecezji włocławskiej.

Twierdzenie o istnieniu na Kujawach jednocześnie dwóch biskupstw zostało zakwestionowane przez wielu badaczy. Nie widzieli dla nich miejsca na tak małym obszarze S. Librowski i Z. Sułowski⁹. Odrzucił taką możliwość również K. Buczek¹⁰. Przełomowym momentem wydaje się tu jednak opublikowanie cytowanych już prac P. Kriedtego i J. Sporsa. Wskazują oni na fakt, iż tylko jeden raz w bulli z 1133 roku obok siebie występują Kruszwica i Włocławek, jako stolice diecezji, co jest wynikiem bądź nieznamomości rzeczy, bądź nadgorliwości. Występowanie biskupów kujawskich z tytułem kruszwickim uważają natomiast jedynie za konsekwencję rzeczywistej ich rezydencji w grodzie nad Gopłem. Z przeniesieniem stolicy z Kruszwy do Włocławka wiązać można także istnienie na Kujawach dwóch kapituł katedralnych, co ma analogie w pobliskiej diecezji brandenburskiej. J. Spors, po analizie przekazów katalogów biskupich uznał, iż brak jest podstaw do wyprowadzenia na ich podstawie dwóch list biskupów. Obaj uczeni wypowiedzieli się zgodnie za przynależnością Gdańska do diecezji włocławskiej począwszy od 1123/1124 roku, czemu sprzeciwiał się Labuda. Za przyczynę czasowej rezydencji biskupów w Kruszwy Kriedte uznał brak odpowiednich budynków sakralnych w grodzie nad Wisłą, które można było znaleźć nad Gopłem (kościół św. Piotra).

W najnowszej literaturze pogląd o wyłącznym istnieniu diecezji włocławskiej poparł A. Bogucki¹¹. Opowiedział się za nim Maciejewski, który po przebadaniu tytułatury biskupów kujawskich doszedł do wniosku, iż w materiale dyplomatycz-

nym brak przekazów potwierdzających istnienie diecezji kruszwickiej. Stolica Apostolska posługiwała się tylko nomenklaturą wrocławską, a biskupi, znani skądinąd jako kruszwicki, tytułują się sami wrocławskimi lub kujawskimi. Przy czym przyczyną tego była niewątpliwa rezydencja ordynariuszy kujawskich w Kruszwicy, co z kolei mogło być spowodowane niekorzystnymi warunkami osadniczymi we Wrocławku, gdzie wczesnośredniowieczne osadnictwo usytuowane było na terenie zalewowym¹².

Diecezja wrocławska należała do najmniejszych średniowiecznych biskupstw prowincji gnieźnieńskiej. Jej obszar (około 18 300 km²) ustępował pod względem wielkości pięciu starszym diecezjom polskim, a przewyższał jedynie terytorium powstałego w tym samym czasie biskupstwa lubuskiego.

Problem terytorium i granic diecezji jest dobrze przebadany. Z historyków zajmujących się dziejami Kościoła katolickiego kwestią tą zajmowali się przede wszystkim S. Librowski, I. Subera oraz B. Kumor¹³. Wiele miejsca poświęcają jej też badacze zajmujący się podziałami administracyjnymi Pomorza i Kujaw (Ślaski, Spors, Labuda, Guldon, Powierski). Ostatnio kilka spornych problemów granicznych z początku XIV wieku omówił J. Maciejewski w monografii poświęconej działalności biskupa Gerwarda¹⁴.

Z badań tych wynika, iż (pomijając spory dotyczące najdawniejszego okresu istnienia biskupstwa) diecezja wrocławska obejmowała niemal cały obszar lewobrzeżnych Kujaw¹⁵, z wyłączeniem jedynie na zachodzie rejonu Pakości i Sompolna. Północna granica kujawskiej części biskupstwa z ziemią chełmińską i dalej aż do okolic Nieszawy przebiegała korytem Wisły. Po drugiej stronie tej rzeki do Wrocławka należały jeszcze parafie w Bobrownikach, Przypuście i Szpetalu. Wschodnią i północno-wschodnią granicę archidiakonatu pomorskiego stanowiła przede wszystkim Wisła, z tym, że biskupstwo obejmowało na wschód od tej rzeki tereny pokrywające się z zasięgiem politycznym Pomorza Gdańskiego. Już jednak na przełomie XII i XIII wieku posiadłości gdańskie na prawobrzeżu ograniczały się zapewne do Żuławy Santyrskiej i okolic Santyry. Po przegranym sporze o Żuławy Santyrskie na północnym wschodzie do diecezji kujawskiej należała tylko Mierzeja Wiślana po głębię pod Lipą i wyspy położone między odnogami wiślanymi (terytorium utracone zresztą w XIV wieku). Na zachodzie natomiast granica diecezjalna z diecezją kamieńską (a okresowo z archidiecezją gnieźnieńską) oparta była na rzekach Łebie i Brdzie, przy czym położony na północ od źródeł tej ostatniej Bytów z okręgiem nie należał do biskupstwa kujawsko-pomorskiego.

W okresie od założenia diecezji aż po koniec XIV wieku postępował proces rozwoju jej struktury administracyjnej. Rozwój sieci parafialnej był już przedmiotem badań wielu historyków¹⁶. Badania ich wykazały, iż na przełomie XII i XIII wieku te najniższe jednostki organizacji kościelnej w diecezji wrocławskiej były już w pełni zorganizowane. Uważa się także, iż w drugiej połowie XIII wieku i na początku XIV nastąpił znaczny wzrost liczby okręgów parafialnych, co ilustruje pierwszy ich (niepełny zresztą) wykaz zamieszczony w rejestrach dziesięciny wienneńskiej z lat 1325-1327. Większość wspomnianych badaczy zajmowała się także problemem podziału diecezji kujawsko-pomorskiej na archidiaconaty, dekanaty i oficjałaty. Do dziś za kwestię sporną uchodzi czas pojawienia się na terenie biskupstwa wrocławskiego archidiaconatów okręgowych i dekanatów. Te pierwsze istniały najpóźniej w roku 1233, gdy dokonano restytucji archidiaconatu kruszwickiego, skasowanego za rządów biskupa Ogierza. Część badaczy sądzi jednak, iż archidiaconaty nowego typu pojawiły się na Pomorzu i Kujawach już w XII wieku¹⁷. Pogląd ten głoszony jest na podstawie listy świadków dokumentu księcia (namiestnika?) Grzymisława z 11 XI 1198 roku. P. Kriedte sądzi, iż scholastyk (*magister Conradus* z dokumentu Grzymisława) nie mógł poprzedzać na liście świadków archidiaconów. Wynikało to rzekomo, zdaniem historyka zza Odry, z precedencji urzędów¹⁸. W najnowszej polskiej literaturze pogląd ten podtrzymują A. Radziwiński¹⁹ i A. Bogucki. Ten ostatni dowodził, iż istnienie dwóch archidiaconów w jednej diecezji musiało być związane z przydzieleniem każdemu z nich jakiegoś terytorium²⁰.

Przeciwko tezie o istnieniu archidiaconatów okręgowych opowiedzieli się Z. Guldon, J. Powierski i J. Spors. Badacze ci argumentują, iż z dokumentu Grzymisława wynika istnienie wówczas w diecezji wrocławskiej dwóch archidiaconów. To zbyt mało, aby przyjąć, iż były to archidiaconi okręgowi. Trzeba bowiem pamiętać, iż w diecezji tej w tym czasie istniały dwie kapituły katedralne, a archidiaconia była jedną z prałatur w kapitułach polskich. Właśnie likwidacja archidiaconatu kruszwickiego za biskupa Ogierza dowodzi, iż chodziło tu o archidiaconat starego typu, a decyzję biskupa mogły wywołać spory kompetencyjne i niezdrowa rywalizacja²¹. Decyzja ta mogła być niezrozumiała dla biskupa Michała, w którego czasach, w sytuacji intensyfikacji starań o rozbudowę sieci parafialnej w Polsce ze strony arcybiskupa Pełki, archidiaconaty okręgowe stały się konieczną strukturą w podziale administracyjnym diecezji. Dodać tutaj należy, iż przekonanie P. Kriedte o tym, iż scholastyk nie mógł na dyplomie Grzymisława poprzedzać archidiaconów oparte jest na zbyt późnym materiale źródłowym. W XIII stuleciu

kolejność ta wynikała ze zwykłej wówczas precedencji urzędów w kapitułach kujawskich²². Ten tok rozumowania prowadzi do konkluzji, iż archidiakonaty nowego typu w diecezji włocławskiej mógł wprowadzić najwcześniej biskup Barta, a także, że ostatecznie dopiero biskup Michał na synodzie diecezjalnym w 1233 roku ustalił podział biskupstwa na trzy okręgi archidiakonalne.

Do niedawna historycy zajmujący się podziałami administracyjnymi, choć chętnie przenosili czas powstania dekanatów w diecezji kujawskiej na wiek XIII, to za najwcześniejszą wzmiankę o dziekanie foralnym uważano informację z 1309 roku o proboszczu i dziekanie w Subkowach na terenie archidiakonatu pomorskiego²³. Ostatnie badania uprawdopodobniły tezę o podziale diecezji włocławskiej na dekanaty w drugiej połowie XIII wieku, przy czym pierwszym uchwytnym źródłowo byłby dziekan inowrocławski (lub włocławski – 1285 r.)²⁴. Pogląd ten dodatkowo wzmacnia fakt istnienia przynajmniej od roku 1289 okręgowego oficjalułatu gdańskiego, co sugeruje, iż podział na te okręgi w diecezji kujawsko-pomorskiej był już w tym czasie faktem²⁵.

Sprawy gospodarcze biskupstwa (rozwój uposażenia, zarząd majątkami, kwestie dziesięcinne) zostały, jak dotąd, przebadane w sposób niepełny. Wnikliwie przeanalizował je P. Kriedte, ale brak takiego opracowania dla archidiakonatów kujawskich. Należy jednak wskazać na badania B. Śliwińskiego nad kontaktami majątkowymi biskupstwa z rycerstwem kujawskim²⁶. Dobrze rozpoznana jest także działalność gospodarcza Gerwarda z Ostrowa i lokacyjna jego następcy Macieja z Gołańczy²⁷.

Osobną kwestią są tu badania dotyczące dóbr biskupstwa leżących poza terenem diecezji. Chodzi tu przede wszystkim o dwa główne kompleksy osadnicze (dobra ostrowicko-golubskie i kasztelania wolborska). Dzieje pierwszego z nich omówił wyczerpująco J. Powierski²⁸. Również dobra wolborskie doczekały się własnego ujęcia monograficznego²⁹. W tym jednak przypadku mamy do czynienia z fragmentem większej dyskusji nad zagadnieniem tzw. kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce³⁰. Ostatnio pewną korektę do koncepcji wypracowanej przez K. Modzelewskiego zgłosił S. Trawkowski³¹. Cała ta dyskusja prowadzi do wniosku, podnoszonego już wcześniej, a niedawno sformułowanego ponownie, przy okazji porównawczych studiów nad przemianami społeczno-ustrojowymi w Polsce X-pocz. XIV wieku, przez S. Gawlasa, że sytuację, która wytworzyła się na tym terenie należy uznać za przykład dążeń biskupów do przekształcenia swoich dóbr w samodzielne władztwa terytorialne³².

Ze względu na zasięg terytorialny diecezji, obejmującej najogólniej mówiąc Kujawy i nadwiślańską część Pomorza Gdańskiego, sytuacja tamtejszych ordynariuszy, rzadko kiedy mających na swoim terenie do czynienia z jednym ośrodkiem władzy politycznej, należy do wyjątkowo interesujących zagadnień poznawczych.

Znamy trzynastu biskupów włocławskich, których pontyfikat przypada na interesujący nas okres. Chronologię ich urzędowania ustalił w ogólnych zarysach poprawnie już ponad sto lat temu J. N. Fijałek³³, a większość z nich (oprócz Wenera, Stefana, Wisława i Zbyluta) ma swoje biogramy w *Polskim słowniku biograficznym*. Oprócz tego najwybitniejsi z tego grona doczekali się innych tego typu opracowań przy różnych okazjach (również w słownikach biograficznych o charakterze lokalnym)³⁴. Biogramy te są znakomitym punktem wyjścia do prowadzenia dalszych badań.

Na pierwsze stulecie istnienia diecezji włocławskiej przypadają rządy sześciu ordynariuszy. Byli to Świdger, Werner, Onold, Stefan, Barta i Ogierz. Bardzo nieliczne a przy tym przypadkowe wzmianki źródłowe odnoszące się do ich rządów nie pozwalają na wnikliwsze zbadanie, nie tylko ich działalności, ale nawet ustalenie pochodzenia, wykształcenia i przebiegu kariery przed objęciem biskupstwa. Nieznana jest także dokładna chronologia ich rządów. Ustalenia ich dotyczące mają najczęściej charakter wybitnie hipotetyczny. Wspomnieć przy tym trzeba, iż ze względu na utrzymujący się pogląd o istnieniu w I połowie XII wieku dwóch biskupstw kujawskich, niektórzy badacze nie uważają Świdgera za ordynariusza włocławskiego lecz kruszwickiego³⁵. Kontrowersje budzi także osoba niewątpliwego biskupa włocławskiego Wenera, który jest identyfikowany z męczeńskim ordynariuszem diecezji płockiej o tym imieniu³⁶. Zdaniem T. Wasilewskiego w XII stuleciu ordynariusze włocławscy przejęli po biskupach poznańskich funkcję biskupów dworu polskiego. Obowiązki związane z tym stanowiskiem wypełniali mieli Świdger i Werner³⁷. Jest to właśnie przykład bardzo interesującej hipotezy, która ze względu na ułamkowy materiał źródłowy opiera się na bardzo wątych przesłankach.

Inaczej wygląda kwestia możliwości badania działalności ordynariuszy włocławskich z XIII i XIV wieku. Na długi stosunkowo okres rządów zamknięty datami 1222-1383 przypada pontyfikat jedynie siedmiu infułatów.

Spośród nich tajemnicza, jeśli chodzi o pochodzenie, pozostaje nadal postać biskupa Michała. J. Bieniak, wbrew pogładowi Szacherskiej, idąc tu za W. Semkowiczem i uzupełniając ustalenia tego historyka, uważa Michała za prawdopodobnego Awdańca³⁸. Wśród sześciu pozostałych jeden Albierz był mieszczani-

nem³⁹, pozostali zaś to przedstawiciele miejscowych rodów rycerskich. Ciekawe, że Wolimir, Albierz i Wisław wywodzili się z ziemi łączyckiej⁴⁰, natomiast ich następcy należeli do kujawsko-wielkopolskiego kręgu rodzinnego Leszczyków i Pałuków⁴¹.

O przynajmniej czterech z nich (mam tu na myśli Michała, Wolimira, Gerwarda i Macieja) można powiedzieć, iż odznaczyli się w niepośledni sposób tak na polu działalności politycznej jak i kościelnej. Żaden z nich nie doczekał się jednak całościowego opracowania monograficznego (pełnej biografii). Działalności politycznej biskupa Wolimira poświęcona jest rozprawa J. Karwasińskiej, wciąż jeszcze posiadająca duże walory naukowe, ale wymagająca wielu sprostowań⁴². Wiele miejsca poświęcili temu zagadnieniu także J. Nowacki, S.M. Szacherska oraz J. Powierski⁴³. Natomiast kościelnej stronie aktywności Wolimira poświęcił dwa artykuły J. Maciejewski⁴⁴. Stanowią one, nawet łącznie, jedynie opracowanie częściowe, wymagające jeszcze licznych uzupełnień. Niemniej stan badań w tym wypadku powinien zachęcać do napisania całościowej biografii Wolimira, który na polu politycznym, jak i kościelnym był postacią o ponadlokalnym znaczeniu. Ostatnie stwierdzenie jeszcze lepiej określa jednego z najwybitniejszych z infułatów polskich tego czasu, Gerwarda z Ostrowa, dyplomaty i bliskiego współpracownika Władysława Łokietka, a jednocześnie sumiennego administratora swojej diecezji, gdzie przyszło mu rozwiązywać poważne problemy. Działalność polityczna Gerwarda jest dobrze znana, a literatura jej dotycząca bardzo obszerna, ale rozproszona. Ordynariusz ten doczekał się jednak wyczerpującego opracowania jego działalności na polu kościelnym⁴⁵. Także i w jego przypadku można mówić o takim stanie zaawansowania badań, który pozwala na stworzenie pełnej biografii.

Na szersze opracowanie monograficzne zasługują także niewątpliwie dwaj inni biskupi tego czasu: Michał i Maciej z Gołańczy. Istnieje także dość obszerna literatura traktująca o niektórych aspektach działalności kościelnej i politycznej Michała. Co do Macieja, to dobrze znany jest jego krąg rodzinny i kariera. Wiele kontrowersji w literaturze wzbudził układ zawarty przez niego w 1330 roku z zakonem krzyżackim i postawa wobec procesu warszawsko-uniejowskiego. Częściowo scharakteryzowana została także jego działalność gospodarcza (Bieniak, Kriedte). Niewątpliwie długoletni pontyfikat Macieja z Gołańczy stanowi interesujące pole badawcze, tym bardziej, iż szereg źródeł, jakkolwiek w większości dobrze znanych, dostępnych jest jedynie w postaci rękopisów⁴⁶.

Także pozostali trzej biskupi, to postaci z różnych powodów interesujące. Szczególnie warto przyrzeć się bliżej działalności następcy Macieja, Zbyluta Pa-

łuki. Rządził on diecezją prawie dwadzieścia lat i został uznany przez J.N. Fijałek, moim zdaniem jednak na wyrost, za najwybitniejszego biskupa włocławskiego XIV wieku⁴⁷.

Tytułaturę biskupów włocławskich do początku XIV wieku omówił niedawno J. Maciejewski. Ordynariusze z Włocławka oficjalnie używali jedynie tytułatury włocławskiej i kujawskiej, a przejściowo, w drugiej połowie XIII wieku, także kujawsko-pomorskiej. Aż do początku XIII wieku nazywano ich natomiast w środowisku lokalnym również kruszwickimi. Tytułatura biskupia nie zmieniła się znacząco w ciągu tego stulecia. Infułaci kujawscy, tak jak ich odpowiednicy z sąsiednich diecezji, używali najczęściej określenia *Dei gratia* lub od niego pochodnych⁴⁸. Jedyną nowością, związaną z tym, iż Maciej z Gołańczy postąpił na katedrę dzięki prowizji papieskiej, było używanie od tego czasu formuły *Dei et Apostolicae Sedis gratia*.

Przedmiotem badań, a zarazem pewnych kontrowersji, stała się natomiast kwestia itinerarium biskupów z Włocławka. W tej sprawie wywiązała się polemika między I. Skierską a J. Maciejewskim, dotycząca m.in. kwestii metody badań⁴⁹. Nie sądzę, aby dla pontyfikatu Gerwarda i jego poprzedników można zastosować tu metodę Muellera-Martensa. Warto natomiast sprawdzić, czy da ona pożądane rezultaty dla czasów późniejszych.

Przedstawiony przegląd literatury i problemów dotyczących terytorium diecezji włocławskiej i działalności jej zarządców jest z konieczności opracowaniem skrótowym. Wynika z niego, jak sądzę, iż najpilniejszymi zadaniami stojącymi przed badaczami tych kwestii w okresie piastowskim jest usystematyzowanie dotychczasowej wiedzy dotyczącej działalności kościelnej i politycznej biskupów Michała i Wolimira oraz szczegółowe przebadanie okresu rządów dwóch Pałuków: Macieja z Gołańczy i Zbyluta. Nie podlega dyskusji także potrzeba uzupełnienia pracy P. Kriedtego o analogiczne dzieło dotyczące kujawskiej części diecezji.

Przypisy

- ¹ Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII-XIV w.*, „Ziemia Kujawska”, t. 2, 1968, aneks; *Kontrakty lokacyjne wsi dobrzyńskich*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, [w:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV-XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak; *Źródła do dziejów Bydgoszczy*, nr 8, Warszawa – Poznań 1974, s. 29-60; Trzyńście nie drukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z lat 1300-1400, wyd. S. Librowski, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* (dalej cyt. ABMK), t. 55, 1987, s. 129-153; J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa, biskupa włocławskiego w latach 1300-1323*, Bydgoszcz 1996, s. 157-158.
- ² *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2, Dokumenty z lat 1248-1355, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś przy współud. K. Pacuskiego i H. Wajsa, Wrocław – Warszawa 1989; *Schlesisches Urkundenbuch*, hrsg. H. Appelt, J.J. Menzel, W. Irgang, Bd. 1-5, Wien – Köln — Graz 1963-1993, a także nowe tomy *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 4-6, hrsg., H. Koeppen, K. Conrad, Marburg 1960-1986.
- ³ *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, oprac. S. Librowski, Dokumenty samoistne, t. 1-7, Włocławek 1994-1999; Dokumenty w kopiariuszach, t. 1-2, Włocławek 1999.
- ⁴ P. Kriedte, *Die Herrschaft der Bischöfe von Włocławek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, Göttingen 1974; rec. J. Powierski, „Zapiski Historyczne” (dalej cyt. ZH), t. 42, 1977, z. 1, s. 131-136; B. Zientara, „Przegląd Historyczny” (dalej cyt. PH), t. 66, 1975, nr 2, s. 313-316.
- ⁵ Ostatni raz dokonał tego J. Spors, *Podziały administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławięsko-Słupskiego od XII do początku XIV w.*, Słupsk 1983, s. 14-35.
- ⁶ J. Tazbirowa, *Początki biskupstwa na Kujawach*, PH, t. 53, 1962, s. 234 ustaliła, iż nie istniało w XI w. żadne biskupstwo na terenie Pomorza Gdańskiego i Kujaw; por. G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji na Pomorzu i Kujawach w XI i XII w.*, ZH, t. 33, 1968, z. 3, s. 39; P. Kriedte, op. cit., s. 24nn; J. Powierski, *Podziały terytorialne Pomorza Gdańskiego i ziem na prawym brzegu dolnej Wisły w średniowieczu*, *Konferencja Pomorska*, 1978, s. 99; J. Spors, op. cit., s. 15nn; J. Bieniak, *Kujawy jako region historyczny*, *Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza*, t. 12, 1985/1986 [druk.: 1993], s. 11. Na tym tle za kuriozalny uznać wypada artykuł M. Michalskiego, *Ustanowienie i wczesne dzieje biskupstwa kujawskiego*, [w:] *Scripta Minora*, t. 1, red. B. Lapis, Poznań 1996, s. 83-108. Mimo, iż za cel swej pracy autor uznał „prześledzenie ważniejszych poglądów historiografii na powstanie diecezji na Kujawach”, to wykazał się całkowitą niezajomością literatury ostatniego ćwierćwiecza.
- ⁷ G. Labuda, op. cit., s. 39-59.
- ⁸ J. Powierski, Błażej Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, s. 45-54, 149-150.
- ⁹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej, z. 1, ABMK, t. 8, 1964, s. 20-25; Z. Sułowski, *Początki Kościoła polskiego*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1 Średniowiecze, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968, s. 96-97.

- Obaj ci badacze opowiedzieli się jednak za utworzeniem biskupstwa kruszwickiego w XI w. i kontynuowaniem jego tradycji przez Włocławek.
- ¹⁰ K. Buczek, *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.*, ZH, t. 35, 1970, s. 3-4.
- ¹¹ A. Bogucki, *Przynależność administracyjna Kujaw w XI i XII wieku*, [w:] *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, red. O. Krut-Horonzia, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 15-17.
- ¹² J. Maciejewski, *Uwagi o tytulaturze biskupów włocławskich do początku XIV w.*, „*Nasza Przeszłość*” (dalej cyt. NP), t. 79, 1980, s. 89-99.
- ¹³ I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, *Prawo Kanoniczne*, t. 4, 1961, s. 681-768; S. Librowski, *Wizytacje...*, z. 1, s. 30-34; z. 2, passim; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, ABMK, t. 19, 1969, s. 299-300.
- ¹⁴ Chodzi tu o kwestię przynależności diecezjalnej Łęborka i Bytowa, spór włocławsko-płocki o pewne parafie w ziemi dobrzyńskiej, a także sprawę domniemanego połączenia archidiaconatu pomorskiego diecezji włocławskiej z archidiaconatem pomorskim (śląskim) archidiecezji gnieźnieńskiej, J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa...*, s. 22-26.
- ¹⁵ Ziemia dobrzyńska w stuleciu XIII, w przeciwieństwie do następnego, była zaliczana do Kujaw.
- ¹⁶ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? Studium historyczne*, „*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*” (dalej cyt. RTNT), R. 9-12, 1902-1905; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934; Wł. Łęga, *Spoleczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XI i XII wieku*, Poznań 1956, s.226-228; S. Librowski, *Wizytacje...*, z. 2, passim; Z. Guldon, J. Powierski, op. cit., s. 12-60; J. Spors, op. cit. 58-77.
- ¹⁷ S. Librowski, *Wizytacje...*, z. 1, s. 34 tam starsza literatura.
- ¹⁸ P. Kriedte, op. cit., s. 58.
- ¹⁹ A. Radziwiński, *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studium nad rekrutacją i drogami awansu*, Toruń 1995, s. 61, przyp. 182.
- ²⁰ A. Bogucki, op. cit., s. 18.
- ²¹ Z. Guldon, J. Powierski, op. cit., s. 9-10; J. Spors, op. cit., s. 47-49.
- ²² J. Maciejewski, *Jeszcze o działalności kościelnej biskupa Wolimira*, NP, t. 80, 1993, s. 104; idem, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa...*, s. 75.
- ²³ J. Spors, op. cit., s. 58.
- ²⁴ J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa...*, s. 26.
- ²⁵ P. Hemperek, *Oficjalaty okręgowe w Polsce*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, R. 18, 1971, z. 5, s. 53; P. Kriedte, op. cit., s. 147-148; J. Spors, op. cit., s. 59.
- ²⁶ B. Śliwiński, *Rycerstwo kujawskie a biskupstwo włocławskie w XIII w.*, ZH, t. 49, 1984, z. 4, s. 5-33.
- ²⁷ J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa...*, s. 48-58; J. Bieniak, *Recepcja prawa chełmińskiego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, [w:]

- Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, red. Z. Zdrójkowski, t. 1, Toruń 1990, s. 218-222.
- ²⁸ J. Powierski, *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa wrocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235-1308*, Seria Monografii Wydziału I Nauk Społecznych i Humanistycznych Gdańskiego Towarzystwa Naukowego, nr 58, Gdańsk 1977.
- ²⁹ S. Arnold, *Władztwo biskupie na grodzie wolborskim*, Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 1, 1921, z. 1, wznowienie [w:] idem, *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 5-146.
- ³⁰ S. Frelek, *Władztwo biskupstwa wrocławskiego w kasztelanii milickiej*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, R. 18, 1963, nr 4, s. 371-404; K. Modzelewski, *Między prawem księżęcym a władztwem gruntowym. Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce w XII i XIII wieku*, PH, t. 71, 1980, nr 2-3, s. 209-234, 449-480.
- ³¹ S. Trawkowski, *Homines ascriptici castellanie de Voybor. W sprawie genezy kasztelanii kościelnych*, [w:] Cracovia – Polonia – Europa, Kraków 1995, s. 221-227.
- ³² S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996, s. 85.
- ³³ J.N. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich*, Lwów 1894, s. 1-24, odb. z „Przewodnika Naukowego i Literackiego”, styczeń-październik 1894.
- ³⁴ Rekordzistą jest w tym wypadku Gerward z Ostrowa, który posiada pięć biogramów: K. Stachowskiej [w:] *Polskim słowniku biograficznym* (dalej cyt.: PSB), trzy J. Bieniaka oraz J. Maciejewskiego [w:] *Inowrocławskim słowniku biograficznym*, z. 3, Inowrocław 1997, s. 25-26, gdzie podano miejsca opublikowania biogramów, które wyszły spod pióra Bieniaka. Biogramy lub szkice biograficzne biskupów wrocławskich znajdują się także [w:] *Ludzie pomorskiego średniowiecza. Szkice biograficzne*, Gdańsk 1981; *Zasłużeni dla Włocławka*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991; *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej cyt. SBPN), t. 1-4, Gdańsk 1992-1997. Z kronikarskiego obowiązku wypada także odnotować pojawienie się słownika biograficznego Piotra Niteckiego, *Biskupi Kościoła w Polsce*, Warszawa 1992. Uwzględnia on co prawda wszystkich interesujących nas tutaj infulatów, ale jest to opracowanie popularnonaukowe, zawierające sporo błędów i przeinaczeń.
- ³⁵ Są to ci historycy, którzy opowiadają się za istnieniem na Kujawach w I poł. XII w. dwóch biskupstw. W nowszej literaturze za biskupa kruszwickiego uważa Świdgera D. Karczewski, *Najwcześniejsze dzieje Strzelna w świetle „Roczników” Jana Długosza*, [w:] *Z dziejów Strzelna*, Gniezno 1994, s. 15-19.
- ³⁶ J.N. Fijałek, op. cit., s. 69, przyp. 2; S. Trawkowski, *Tabernity płockie na przełomie XI i XII wieku. W sprawie zakresu obrotu towarowo-pieniężnego*, PH, t. 53, 1962, s. 737; Cz. Deptuła, *Niektóre aspekty stosunków Polski z cesarstwem w wieku XII*, [w:] *Polska w Europie*, red. H. Zins, Lublin 1968, passim.
- ³⁷ T. Wasilewski, *Kościół monarszy w X-XII w. i jego zwierzchnik biskup polski*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 92, 1985, nr 4, s. 761-764.
- ³⁸ S.M. Szacherska, *Michał (zm. 1252) biskup kujawski i pomorski*, PSB, t. 20, 1975, s. 612; J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*,

- t. 3, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1985, s. 67; idem, *Michał (?-1252) biskup włocławski*, [w:] *Zasłużeni dla Włocławka*, s. 131.
- ³⁹ *Codex diplomaticus Poloniae* (dalej cyt.: CDPol), t. 1-3, ed. L. Rzyszczewski, A. Muczowski, J. Bartoszewicz, *Varsoviae 1847-1858*, t. 2/1, nr 81, J. N. Fijałek, op. cit., s. 17. Zdaniem J. Powierskiego, *Dobra...*, s. 129, sformułował hipotezę o pochodzeniu Albierza ze Śląska, gdzie mógł należeć do kręgu rodowego czterech rodzin pochodzących z Łużyc. Pogląd ten zaakceptował J. Bieniak, *Albierz*, SBPN, t. 1, s. 24.
- ⁴⁰ Odnośnie Wolimira zob. J. Bieniak, *Wolimir (?-1275)*, [w:] *Zasłużeni dla Włocławka*, s. 217 przydaje mu brata Strzeszka i herb Kamiona bez uzasadnienia źródłowego. Pogląd ten opiera się z pewnością na przekazie dokumentu Konrada Mazowieckiego z 23 października 1242 r., gdzie wśród świadków dyplomu wystawionego w ziemi łęczyckiej znaleźli się: ...*Vosinicus (? Volimirus) Cancellarius et frater eius Strezco...* (CDPol t. 1, nr 31). Strzeszek, zawdzięczający zapewne swą karierę wstawiennictwu brata kanclerza, był następnie wojskim łęczyckim, tamtejszym cześnikiem i kasztelanem spicymierskim. Pochodzenie Wisława, związanej karierą także z katedrą płocką, znamy dzięki zeznaniom jego bratanka na procesie polsko-krzyżackim w 1339 roku, J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1306*, RTNT, R. 74, 1969, z. 2, s. 128, przyp. 34.
- ⁴¹ J. Bieniak, *Krąg rodzinny biskupa kujawskiego Macieja Pałuki* (Korekta do rodu Pałuków Władysława Semkowicza, ZH, t. 50, 1985, z. 3, s. 86-87, 90-97, wbrew zdaniu W. Semkowicza wykazał, iż biskupem włocławskim został nie doktor dekretów Zbylut XIV Zbylutowic, ale Zbylut XV, syn Świętosława z Wąsoszy. W sprawie pochodzenia Macieja i Gerwarda zob. też idem, *Maciej z Gołańczy h. Pałuka*, SBPN, t. 3, s. 133-136, gdzie podano źródła drukowane i ważniejszą literaturę, a także J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa...*, s. 17-18.
- ⁴² J. Karwasińska, *Polityczna rola biskupa Wolimira (1259-1278)*, „Ateneum Kapłańskie”, t. 22, 1928, z. 5, s. 441-467.
- ⁴³ J. Powierski, *Uwagi o wydarzeniach kujawskich w latach 1267-1271*, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 7, Prace Komisji Historii, nr 5, Bydgoszcz 1968, passim, gdzie cyt. starsza literatura.
- ⁴⁴ J. Maciejewski, *Działalność kościelna biskupa włocławskiego Wolimira (1252-1275)*, NP, t. 78, 1992, s. 27-70; idem, *Jeszcze o działalności kościelnej biskupa Wolimira*, NP, t. 80, 1993, s. 101-105.
- ⁴⁵ J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa...*, gdzie na końcu pracy wykaz źródeł i literatury, także odnoszącej się do aktywności politycznej tego biskupa; rec. I. Skierska, PH, t. 88, 1997, nr 2, s. 347-350; L. Zygnier, „Ziemia Kujawska”, t. 13, 1998, s. 201-204.
- ⁴⁶ W niewielkim stopniu dotyczy to także pontyfikatu Gerwarda. Zob. wykazy źródeł archiwalnych w pracach P. Kriedtego, op. cit., s. 368-369; J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa...*, s. 162 (tzw. kopiarz 7 miał dawną sygn. 21 a nie jak zapisano 12); a także A. Tomczak, *Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpiśsów (XV-XVIII w.)*, RTNT, R. 69, 1964, z. 3; S. Librowski, *Biskup Hieronim Rozrażewski*

jako humanista i mecenas, ABMK, t. 11, 1965, s. 235-238 oraz *Inwentarz realny...*, *Dokumenty w kopiariuszach*, t. 1-2, gdzie S. Librowski omówił dwa kopiariusze biskupa Macieja Drzewickiego (ogólny i gospodarczy).

⁴⁷ J.N. Fijałek, op. cit., s. 21 (przyt. 1 ze s. 20).

⁴⁸ J. Maciejewski, *Uwagi...*, s. 89-99.

⁴⁹ Zob. wyżej przyt. 45 oraz J. Maciejewski, *Czy możliwe jest odtworzenie itinerarium biskupa włocławskiego Gerwarda?*, PH, t. 89, 1998, nr 2, s. 287-289 oraz idem, „*Per totam terram equitando...*” *Z badań nad itinerarium biskupów włocławskich w średniowieczu. Część pierwsza do początku XIV wieku*, NP, t. 90, 1998, s. 57-93.